

Dodatne pohvale za  
*Razbijanje čarolije: religija kao prirodna pojava*

„*Razbijanje čarolije* ne prestaje da izaziva kontroverze svojim darvinovskim tumačenjem sasvim ljudske potrebe za verovanjem. [...] Dokins, Denet i Haris tvrde da religiozna verovanja, a naročito ona koja su doslovno i selektivno izvedena iz religijskih tekstova, mogu dovesti do ponašanja koje je sumnjivo moralno prema univerzalnijim načelima dobra i zla. Ubijanje nevinih u ime svetog rata samo je najočigledniji primer. [...] Denet pruža ruku pomirenja vernicima, ukoliko su spremni da dopuste da svaku moralnu zapovest koju je navodno izdao Bog ’razmotrimo potpuno razumno, koristeći sve dokaze kojima raspolažemo.’“

– *U.S. News & World Report*

„Bogato i korisno [...] Glavna namena knjige je da pruži naučno objašnjenje kako se religija mogla razviti među stvorenjima poput nas. [...] U njoj Denet obavlja divljenja vredan posao razotkrivanja česte (a ipak gotovo nikad argumentovane) predrasude da oni koji veruju u natprirodno poseduju neku vrstu moralne superiornosti.“

– *San Francisco Chronicle*

„U knjizi *Razbijanje čarolije* nema agresivne retorike Dokinsa i Harisa, već je zamenjuju provokativni, često duhoviti primeri i misaoni eksperimenti.“

– *Wired*

„Denetov glavni argument jeste da je religiozno verovanje – posebno u Sjedinjenim Državama – često zaštićeno od oštrice i pritiska intelektualne rasprave i naučne provere, a da ne treba da bude.“

– *The Economist*

„Denet opisuje razne faze duge istorijske evolucije religije, počev od primitivnih plemenskih mitova i rituala, pa sve do tržišno orijentisanih evangelističkih megacrkava savremene Amerike. [...] On naglašava da se njegovo objašnjenje evolucije religije može proveriti naučnim metodima. Moglo bi da se proveri kvantitativnim merenjima prenosivosti i trajnosti raznih sistema verovanja. [...] Njegovo objašnjenje je u celini pravično i dobro uravnoteženo.“

– *The New York Review of Books*

„Važno istraživanje prirode religije i njene moralnosti – ili nedostatka moralnosti. [...] Denet razvija ubedljiv evolucionari scenario u kojem religije nastaju putem prirodne selekcije i delovanjem sila tržišta, bez usmeravanja, bilo ljudskog bilo božanskog.“

– *Tricycle Magazine*

„Promišljena, na informacijama utemeljena i istraživački orijentisana knjiga. Izne-  
nađujuće oprezno pisana – Denet ima osećaj za granice onoga što trenutno znamo  
i uglavnom se bavi razvojem programa istraživanja. Prilikom razmatranja kon-  
kretnih hipoteza o konkretnim religijama, on ne nastupa nimalo dogmatski.“

– *American Scientist*

„Celu knjigu odlikuje veoma pažljivo dokumentovanje izvora i studija kad god se  
iznosi neka empirijska tvrdnja [...] i, zaista, knjiga je uspešna i zato što je gotovo  
u najvećoj mogućoj meri pristupačna veoma širokoj publici, dok istovremeno  
primenjuje sofisticirane analitičke instrumente na temu kojom se bavi. Denet je  
uradio ono što je hteo, i to je izuzetno važno i pravovremeno dostignuće.“

– *3quarksdaily*

„Briljantno, pronicljivo, provokativno, prosvetljujuće, važno, zabavno, hrabro i  
prokleta dobro štivo koje proširuje vidike. Probajte *Razbijanje čarolije* i vaš po-  
gled na religiju – i na sebe samog – više nikad neće biti isti. Hvala Bogu (ili, bolje  
rečeno, evoluciji) na Danijelu Denetu. U političkoj eri u kojoj sve više preovla-  
đuju neuki ideolozi skućenih pogleda, on nam je potreban više nego ikada, a  
njegovo 'biologizovanje' religije je dobrodošao dah svežeg vazduha.“

– Dejvid P. Baraš

„U sve većoj debati oko toga šta ima prvenstvo – pogled na svet zasnovan na  
veri ili onaj zasnovan na dokazima – filozof Danijel Denet iznosi sveobuhvatne  
argumente u korist dokaza, uključujući i na dokazima zasnovano proučavanje  
processa i plodova vere. Njegova elokventna knjiga je neophodno štivo u vremenu  
potencijalnog verskog rata.“

– Stuart Brend

## O AUTORU

Danijel K. Denet je profesor filozofije i jedan od direktora Centra za kognitivne studije na Univerzitetu Tafts. Neke od njegovih knjiga su: *Spontane ideje*, *Manevarski prostor*, *Objašnjena svest*, *Darvinova opasna ideja* (bila je u finalu izbora za Nacionalnu književnu nagradu SAD i Pulice-rovu nagradu), *Evolucija slobode* i *Pumpe za intuiciju i druga sredstva za razmišljanje*. Živi u Severnom Andoveru u državi Masačusets.

DANIJEL K. DENET

# RAZBIJANJE ČAROLIJE

RELIGIJA KAO PRIRODNA POJAVA

Preveo  
Milan Perić



Naslov originala

Daniel C. Dennett

BREAKING THE SPELL  
Religion as a Natural Phenomenon

Copyright © Daniel C. Dennett, 2006. All rights reserved.

Copyright © 2014 za izdanje na srpskom jeziku, McMillan

ZA SUZAN

# Sadržaj



Predgovor xiii

## DEO I OTVARANJE PANDORINE KUTIJE 1

### POGLAVLJE 1

Razbijanje koje čarolije?	3
1. Šta se dešava?	3
2. Radna definicija religije	6
3. Razbiti ili ne razbiti	11
4. Zurenje u ponor	15
5. Religija kao prirodna pojava	21

### POGLAVLJE 2

Neka pitanja o nauci	25
1. Da li nauka <i>može</i> da proučava religiju?	25
2. Da li nauka <i>treba</i> da proučava religiju?	29
3. Da li bi muzika mogla da vam škodi?	34
4. Da li bi bilo blagotvornije da se ne obaziremo na religiju?	37

### POGLAVLJE 3

Zašto se dešavaju dobre stvari	46
1. Izvlačenje najboljeg iz ljudi	46
2. <i>Cui bono?</i>	48
3. Postavljanje pitanja za šta se isplati religija	59
4. Spisak teorija jednog Marsovca	62

## DEO II EVOLUCIJA RELIGIJE 79

### POGLAVLJE 4

#### Koreni religije 81

1. Rađanja religija 81
2. Sirovine za religiju 86
3. Kako priroda rešava problem drugih umova 90

### POGLAVLJE 5

#### Religija: rani dani 96

1. Previše subjekata: nadmetanje za prostor za ponavljanje 96
2. Bogovi kao zainteresovane strane 103
3. Kako da bogovi razgovaraju s nama 108
4. Šamani u ulozi hipnotizera 111
5. Sredstva za oblikovanje pamćenja u usmenim kulturama 116

### POGLAVLJE 6

#### Evolucija starateljstva 126

1. Muzika religije 126
2. Narodna religija kao praktično znanje 128
3. Postepen razvoj razmišljanja i rađanje tajnosti u religiji 134
4. Pripitomljavanje religija 138

### POGLAVLJE 7

#### Izum tmskog duha 144

1. Put popločan dobrim namerama 144
2. Kolonija mrava i korporacija 147
3. Tržište rasta u oblasti religije 155
4. Bog s kojim možete razgovarati 159

### POGLAVLJE 8

#### Verovanje u verovanje 164

1. Bolje ti je da veruješ 164



2. Bog kao intencionalni objekat 172
3. Podela doksastičkog rada 178
4. Najmanji zajednički imenitelj? 182
5. Verovanja osmišljena da se ispovedaju 185
6. Lekcije iz Libana: neobični slučajevi Druza i Kima Filbija 192
7. Da li Bog postoji? 196

## DEO III RELIGIJA DANAS 203

### POGLAVLJE 9

#### Religije – vodič za kupce 205

1. Za ljubav Božju 205
2. Akademska dimna zavesa 212
3. Zašto je bitno šta verujete? 217
4. Šta vaša religija može da učini za vas? 222

### POGLAVLJE 10

#### Moral i religija 229

1. Da li smo moralni zahvaljujući religiji? 229
2. Da li je religija to što daje smisao vašem životu? 235
3. Šta možemo reći o svetim vrednostima? 241
4. Blagoslovi moju dušu: duhovnost i sebičnost 249

### POGLAVLJE 11

#### I šta ćemo sad? 254

1. Samo teorija 254
2. Neki putevi koje treba istražiti: kako možemo da tačno definišemo versko ubeđenje? 259
3. Šta da kažemo deci? 265
4. Otrovní memi 271
5. Strpljenje i politika 275

## DODACI

- A Novi umnoživači 281
  - B Još neka pitanja o nauci 295
  - C Hotelski potročko i dama po imenu Tak 313
  - D Kim Filbi kao stvaran slučaj neodređenosti radikalnog tumačenja 321
- 
- Beleške 325
  - Bibliografija 349
  - Indeks 367

DEO I



# OTVARANJE PANDORINE KUTIJE

## POGLAVLJE 1



# Razbijanje koje čarolije?

### 1. Šta se dešava?

*I on im kaziva mnogo u pričama govoreći: gle, iziđe sijač da sije. I kad sijaše, jedna zrna padoše kraj puta, i dođoše ptice i pozobaše ih.*

– Jevanđelje po Mateju 13:3-4\*

*Ako „opstanak najsposobnijih“ ima ikakvu vrednost kao slogan, onda izgleda da je Biblija dobar kandidat za nagradu za najsposobniji od tekstova.*

– Hju Pajper, „Sebični tekst: Biblija i memetika“ („The Selfish Text: The Bible and Memetics“)

Gledate mrava na livadi kako se naporno penje uz vlat trave, sve više i više dok ne padne, pa se opet penje, i opet, kao Sizif koji gura kamen, uvek težeći da dođe do vrha. Zašto mrav to radi? Kakvu korist nastoji da stekne za sebe u toj teškoj i neizvesnoj aktivnosti? Kako se ispostavlja, to je pogrešno pitanje. Mrav ne stiče nikakvu biološku korist. On ne pokušava da stekne bolji pogled na teritoriju niti traži hranu niti se, na primer, šepuri pred potencijalnim partnerom. Kontrolu nad njegovim mozgom preuzeo je sićušan parazit, mali metilj (*Dicrocelium dendriticum*), koji treba da se ubaci u stomak ovce ili krave kako bi dovršio svoj reproduktivni ciklus. Ovaj mali moždani crv tera mrava na položaj koji će koristiti potomstvu *crva* a ne mrava. Ovo nije usamljena pojava. Slični manipulativni paraziti inficiraju, pored ostalih vrsta, ribe i miševе. Ti

---

\* Svi citati iz Biblije u ovoj knjizi dati su u prevodu Đure Daničića (Stari zavet) i Vuka Karadžića (Novi zavet). (Prim. prev.)

„autostoperi“ teraju svoje domaćine da se ponašaju na neverovatne – pa čak i samoubistvene – načine, a sve u korist gosta a ne domaćina.<sup>1</sup>

Da li se išta slično tome ikada dešava s ljudima? Da, i zaista je tako. Često možemo videti kako ljudi stavljaju po strani svoje lične interese, zdravlje i prilike da imaju decu i posvećuju sav svoj život zalaganju za interese neke *ideje* koja se usadila u njihove mozgove. Arapska reč *islam* znači „pokoravanje“ i svaki dobar musliman svedoči veru, moli se pet puta dnevno, daje milostinju, posti tokom Ramazana i nastoji da ode na hodočašće, tj. *hadžiluk* u Meku, a sve u ime ideje o Alahu i Muhamedu, Allahovom izaslaniku. Naravno, slično rade i hrišćani i Jevreji, koji posvećuju život širenju Reči podnoseći ogromne žrtve, hrabro trpeći i rizikujući svoje živote za jednu ideju. To čine i Siki, hinduisti i budisti. A ne zaboravite ni mnogo hiljada sekularnih humanista koji su dali život za demokratiju, pravdu ili naprosto istinu. Ima mnogo ideja za koje se može umreti.

Naša sposobnost da posvetimo život nečemu što smatramo važnijim od svoje lične dobrobiti – ili sopstvenog biološkog imperativa da imamo potomstvo – jedna je od stvari koje nas izdvajaju od ostatka životinjskog sveta. Majka medvedica hrabro će braniti svoju teritoriju hranjenja i energično štiti mladunče, pa čak i prazan brlog, ali je verovatno više ljudi umrlo u junačkom pokušaju da zaštiti sveta mesta i tekstove nego u pokušaju da zaštiti zalihe hrane ili sopstvenu decu i dom. Kao i druge životinje, i mi imamo usađene želje da se razmnožavamo i da uradimo gotovo sve što je potrebno da ostvarimo taj cilj, ali imamo i verovanja i sposobnost da prevaziđemo svoje genetske imperATIVE. Ta činjenica nas zaista čini drugačijima, ali je ona sama po sebi biološka činjenica, nešto što prirodne nauke vide i treba da objasne. Kako je samo jedna vrsta, *Homo sapiens*, došla do toga da ima ove izuzetne poglede na sopstveni život?

Gotovo niko ne bi rekao da je najvažnija stvar u životu imati više unučadi od svojih protivnika, ali to je podrazumevani *summum bonum*\* svake divlje životinje. One ne znaju ništa bolje od toga. Ne mogu da znaju. One su samo životinje. Ali izgleda da postoji jedan interesantan izuzetak: pas. Zar „čovekov najbolji prijatelj“ ne može da ispolji privrženost koja je ravna privrženosti ljudskog prijatelja? Zar pas neće čak i umreti ukoliko je potrebno da zaštiti svog gospodara? Hoće, i nije nikakva slučajnost što ta divljenja vredna osobina postoji kod pripitomljene vrste. Današnji psi su potomci pasa koje su naši preci najviše voleli i kojima su se najviše

\* vrhovno dobro (Prim. prev.)

divili u prošlosti. Čak i bez pokušaja da ih uzgajaju tako da budu odani, naši preci su uspeli da to učine i da izvuku najbolje (po njihovom i našem mišljenju) iz naših životinjskih drugova.<sup>2</sup> Da li smo tu privrženost gospodaru nesvesno oblikovali prema sopstvenoj privrženosti Bogu? Da li smo pse oblikovali po sopstvenom liku? Možda je tako, ali odakle smo onda mi dobili svoju privrženost Bogu?

Poređenje od kojeg sam krenuo, između parazitskog crva koji napada mozak mrava i ideje koja napada ljudski mozak, verovatno izgleda i nategnuto i uvredljivo. Za razliku od crva, ideje nisu žive i ne *napadaju mozak*. Njih *stvaraju umovi*. Tačno je i jedno i drugo, ali to nisu tako ubedljive primedbe kako na prvi pogled izgledaju. Ideje nisu žive – one ne mogu da vide gde idete i nemaju udove kojima mogu da upravljaju mozgom domaćinom čak i ako bi mogle da vide. Tačno, ali ni mali metilj nije baš genije – zapravo, nije ništa inteligentniji od šargarepe. Čak nema ni mozak. Ono što ima samo je sreća da je obdaren odlikama koje utiču na mozgove mrava na taj koristan način kad god metilj dođe u kontakt s njima (te odlike su slične tačkama u obliku oka na krilima leptira koje ponekad prevare grabljivce da pomisle da u njih gleda neka velika životinja. Ptice se plaše i beže a leptirima to koristi ali nisu zbog toga ništa pametniji). Jedna inertna ideja, ako bi se baš dobro uobličila, *mogla bi* da ima korisno dejstvo na mozak a da ne mora da zna da to čini! A ako bi ga imala, *mogla bi* da napreduje jer je imala takav oblik.

Upoređivanje reči Božje s malim metiljem izaziva uznemirenost, ali ideja upoređivanja neke ideje s živim bićem nije nova. Imam jednu stranicu muzike, ispisanu na pergamentu sredinom šesnaestog veka, koju sam pre pola veka pronašao u jednoj pariskoj knjižari. Tekst (na latinском) saopštava pouku parabole o sejaču (Jevanđelje po Mateju, glava 13): *Semen est verbum Dei; sator autem Christus*. Reč Božja je seme, a sejač semena je Hrist. Čini se da to seme hvata koren u pojedinačnim ljudskim bićima i tera ih da ga šire, nadaleko i naširoko (a ljudski domaćini zauzvrat dobijaju večan život – *eum qui audit manebit in eternum*).

Kako umovi stvaraju ideje? Možda pomoću čudesnog nadahnuća, ili možda na prirodnije načine, jer se ideje šire od uma do uma, preživljavajući prevođenje između različitih jezika, putujući preko pesama, i ikona, i kipova, i rituala, spajajući se u neverovatne kombinacije u glavama određenih ljudi gde dovode do još novih „tvorevina“ koje imaju porodične sličnosti s idejama koje su ih nadahnule, ali koje usput dodaju i nove odlike i nove moći. I možda su neke od „divljih“ ideja, koje su prve

napale naše umove, dale potomke koji su pripitomljeni i ukroćeni dok smo pokušavali da postanemo njihovi gospodari ili bar njihovi staratelji ili pastiri. Koje ideje su preci pripitomljenih ideja koje se danas šire? Gde su nastale i kako? I, kada su naši preci preuzeli na sebe zadatak da šire te ideje, ne samo da ih drže u glavi već i da ih neguju, kako je to *verovanje u verovanje* transformisalo ideje koje se šire?

Velike ideje religije očaravaju nas, ljude, već hiljadama godina, duže od pisane istorije, ali to je ipak samo kratak tren u biološkom vremenu. Ako želimo da razumemo prirodu religije danas, kao prirodne pojave, moramo da ispitamo ne samo šta je ona danas već i šta je nekada bila. Prikaz početaka religije u narednih sedam poglavlja pružiće nam novu perspektivu iz koje ćemo moći da ispitamo, u poslednja tri poglavlja, šta je religija danas, zašto toliko mnogo znači toliko velikom broju ljudi i oko čega bi oni mogli da budu u pravu odnosno da greše u shvatanju samih sebe kao religioznih ljudi. Tada možemo bolje da vidimo kuda bi religija mogla da ide u bliskoj budućnosti, našoj budućnosti na ovoj planeti. Ne mogu da se setim nijedne važnije teme za istraživanje.

## 2. Radna definicija religije

*Filozofi rastežu značenje reči sve dok u njima ne ostane gotovo ništa od prvobitnog značenja. Nazivajući „Bogom“ nekakav nejasan apstraktan pojam koji su stvorili za sebe, oni se pred svetom predstavljaju kao deisti, kao vernici, pa čak mogu i da s ponosom ističu da su dostigli višu i čistiju predstavu o Bogu, iako njihov Bog nije ništa drugo nego bleđa senka a ne više ona moćna ličnost religijske doktrine.*

– Sigmund Frojd, *Budućnost jedne iluzije (The Future of an Illusion)*

Kako ja definišem religiju? Nije bitno kako je baš definišem, jer name-ravam da ispitam i razmotrim bliske pojave koje (verovatno) nisu religije – duhovnost, posvećenost sekularnim organizacijama, fanatična odanost etničkim grupama (ili sportskim timovima), sujeverje... Dakle, gde god da „povučem crtu“, svakako ću je preći. Kao što ćete videti, ono što obično nazivamo religijama sastoji se od mnoštva sasvim različitih pojava koje proizlaze iz različitih okolnosti i imaju različite implikacije i koje čine labavo povezanu porodicu pojava a ne „prirodnu vrstu“ kao što je hemijski element ili biološka vrsta.

Šta je suština religije? Ovo pitanje treba razmotriti skeptično. Čak i da postoji duboka i važna srodnost između mnogih ili čak i većine svetskih religija, sigurno mora da postoje i varijante koje dele neke tipične odlike ali nemaju ovu ili onu „suštinsku“ odliku. S napredovanjem evolucione biologije tokom prošlog veka postepeno smo počeli da shvatamo duboke razloge zašto živa bića grupišemo kako ih grupišemo – sunđer i životinje, a ptice su u bližem srodstvu s dinosaurima nego žabe – a svake godine se i dalje otkrivaju nova iznenađenja. Zato treba da očekujemo – i da tolerišemo – činjenicu da postoje izvesne poteškoće da se dođe do neosporive definicije nečega tako raznolikog i složenog kao što je religija. Ajkule i delfini veoma mnogo liče i ponašaju se na mnogo sličnih načina, ali uopšte nisu ista stvar. *Možda* ćemo uvideti, kada budemo bolje razumeli celu tu oblast, da budizam i islam, i pored svih sličnosti, zaslužuju da se smatraju dvema potpuno različitim vrstama kulturnih pojava. Možemo da pođemo od zdravog razuma i tradicije i da ih oboje smatramo religijama, ali ne bi trebalo da prenebregavamo mogućnost da će naša početna klasifikacija možda morati da se prilagodi kako budemo sticali više znanja. Zašto je *dojenje mladunčeta* „osnovnija“ odlika od *življenja u okeanu*? Zašto je *posedovanje kičme* „osnovnija“ odlika od *posedovanja krila*? Možda je odgovor očigledan sada, ali tako nije bilo u najranijim danima biologije.

U Velikoj Britaniji, zakon o okrutnosti prema životinjama pravi važno razgraničenje da moralnost čina zavisi od toga da li je životinja kičmenjak. Što se tog zakona tiče, možete da radite šta hoćete sa živim crvom ili muvom ili račićem, ali ne i sa živom pticom, žabom ili mišem. To je prilično dobro mesto za razgraničenje, ali zakoni mogu da se menjaju, a ovaj je i izmenjen. Nedavno su glavonošci – hobotnice, lignje i sipe – proglašeni *počasnim kičmenjacima* zato što, zapravo, za razliku od svojih bliskih srodnika mekušaca – okruglih školjki i ostriga – imaju tako zadivljujuće složene nervne sisteme. To mi izgleda kao mudro političko prilagođavanje, jer se sličnosti koje su bile bitne za zakon i moral nisu sasvim poklapale s temeljnim načelima biologije.

Možda ćemo otkriti da je povlačenje granice između *religije* i njenih najbližih suseda među kulturnim pojavama opterećeno sličnim ali dosadnijim problemima. Na primer, budući da zakon (bar u Sjedinjenim Državama) izdvaja religije i daje im poseban status, izjavljivanje da je nešto što se smatra religijom zapravo nešto drugo, mora da predstavlja više od akademskog interesovanja za one koji u tome učestvuju. Sledbenici pokreta Vika (veštičarenje) i drugih Nju ejdž pojava promovisu ih



kao religije upravo da bi ih uzdigli do pravnog i društvenog statusa koji tradicionalno imaju religije. A iz drugog smjera dolaze oni koji tvrde da je evoluciona biologija zapravo „samo još jedna religija“, pa stoga njenim učenjima nema mesta u nastavnom programu državnih škola. Pravna zaštita, čast, prestiž i *tradicionalno izuzeće od izvesnih vrsta analize i kritike* – mnogo stvari zavisi od toga kako definišemo religiju. Kako bi trebalo da se pozabavim ovim delikatnim pitanjem?

Privremeno predlažem da religije definišemo kao *društvene sisteme čiji pripadnici otvoreno izražavaju verovanje u natprirodnu silu ili sile od kojih treba tražiti odobrenje*. Ovo je, naravno, zaobilazan način artikulisanja ideje da je religija bez Boga ili *bogova* kao kičmenjak bez kičme.<sup>3</sup> Neki od razloga za ovako okolišno izražavanje prilično su očigledni. Vremenom će se pojaviti i drugi, a ova definicija može da se prerađuje i samo je polazna osnova a ne neko Sveto pismo koje treba braniti do smrti. Prema ovoj definiciji, klub vernih obožavalaca Elvise Preslija nije religija jer članovi kluba, mada prilično očigledno *obožavaju* Elvise, ne smatraju da je doslovno natprirodan, već samo da je bio naročito divan čovek (a ako neki klubovi obožavalaca odluče da je Elvis stvarno besmrtni i božanski, onda su zaista na putu da pokrenu novu religiju). Natprirodna sila ne mora da bude mnogo *antropomorfna*. Jehova iz Starog zaveta svakako je neka vrsta božanskog muškarca (a ne žene) koji gleda očima i sluša ušima – i govori i dela u realnom vremenu (Bog *sačeka* da *vidi* šta će Jov učiniti, *pa* počne da mu *govori*). Mnogi savremeni hrišćani, Jevreji i muslimani uporno tvrde da Bog, odnosno Alah, budući da je sveznajuć, nema potrebu ni za čim takvim kao što su organi čula i, budući da je večan, ne dela u realnom vremenu. To zbunjuje, jer se mnogi od njih i dalje mole Bogu, nadaju da će im Bog *sutra* uslišiti molitve, izražavaju zahvalnost Bogu što je *stvorio* svet, i koriste takve izraze kao što su „šta Bog hoće od nas da učinimo“ i „smiluj se, Bože“, a to su postupci koji su, *izgleda*, potpuno suprotni njihovim upornim tvrdnjama da njihov Bog uopšte nije antropomorfan. Vekovna tradicija govori da je ova tenzija između Boga kao subjekta i Boga kao večnog i nepromenljivog Bića jedna od onih stvari koje su prosto nedokučive čoveku i da bi bilo glupo i drsko pokušavati da je razumemo. Možda to jeste tako, i ova tema biće pažljivo obrađena kasnije u knjizi, ali ne možemo da nastavimo dalje s mojom definicijom religije (zapravo s bilo kojom drugom definicijom) sve dok nam (uslovno, dok se stvari dodatno ne rasvetle) ne postane *malo* jasniji spektar pogleda koji se mogu nazreti kroz tu pobožnu maglu skromnog nerazumevanja.

Moramo da potražimo dodatno tumačenje pre no što budemo mogli da odlučimo kako da klasifikujemo učenja koja ti ljudi zastupaju.

Za neke ljude molitva nije doslovno *razgovaranje s Bogom* već više jedna „simbolična“ aktivnost, način razgovora *sa samim sobom* o najdubljim ličnim stvarima, izraženog metaforično. To je više kao kada novu belešku u svom dnevniku započnete frazom „Dragi Dnevniče“. Ako to što oni nazivaju Bog zaista *nije* u njihovim očima neka sila, neko biće koje može da *usliši* molitve, da *daje* ili *ne daje* odobrenje, da *prima* žrtve i da *određuje* kaznu ili *daje* oprostaj, onda, iako to Biće mogu da zovu Bog i da stoje sa strahopoštovanjem pred *njim* kao silom (ne *Njim* kao ličnošću), njihova vera, koja god da je, zapravo nije vera po mojoj definiciji. To je možda jedan divan (ili užasan) surogat za religiju, ili neka *bivša* religija, proizvod neke prave religije koji ima mnogo porodičnih sličnosti s religijom, ali predstavlja jednu sasvim drugu vrstu.<sup>4</sup> Da bismo raščistili šta religije *jesu*, moraćemo da se složimo s tim da su se neke religije možda pretvorile u stvari koje više nisu religije. To se sigurno desilo s određenim običajima i tradicijama koje su nekada bile deo pravih religija. Ritualni za veće uoči Svih svetih\* više nisu religiozni rituali, bar ne u Americi. Stoga ljudi koji ulažu veliki trud i novac da u njima učestvuju ne praktikuju religiju iako se jasno vidi da njihovi postupci vode poreklo od religijskih praksi. I verovanje u Deda Mraza je izgubilo status religioznog verovanja.

Za druge je molitva zaista razgovor s Bogom, koji *kao neko* (a ne kao *nešto*) stvarno sluša i prašta. Njihova vera *jeste* religija po mojoj definiciji, pod uslovom da su deo većeg društvenog sistema ili zajednice a ne jednočlan skup. U tom smislu, moja definicija je duboko u suprotnosti s definicijom Vilijama Džejmisa, koji je religiju definisao kao „osećanja, dela i iskustva pojedinaca u njihovoj samoći ukoliko oni sami poimaju da su u vezi s bilo čim što bi mogli smatrati božanskim.“ (1902, str. 31) Njemu ne bi bilo teško da nekog usamljenog vernika označi kao osobu s religijom – očigledno je i on sam bio jedna takva osoba. Ta usredsređenost na pojedinačno, privatno religiozno *iskustvo* bila je taktički izbor za Džejmisa. Smatrao je da su verovanja, rituali, simboli i političke hijerarhije „organizovane“ religije odvlačile pažnju od osnovnog fenomena, pa je njegov taktički put bio izvanredno plodonosan, ali je teško mogao da ospori da ti društveni i kulturni faktori vrše ogroman uticaj na sadržaj i strukturu iskustva pojedinca. Danas postoje razlozi da se Džejmsov psihološki mikroskop zameni za širokougaoni biološki i sociološki teleskop i da se

\* Noć veštica – engl. Halloween (Prim. prev.)

ispitaju faktori iz velikih prostranstava, kako prostora tako i vremena, koji oblikuju iskustva i postupke pojedinačnih religioznih ljudi.

Ali, baš kao što je Džejms teško mogao da ospori te društvene i kulturne faktore, i ja bih teško mogao da osporim da ima pojedinaca koji veoma iskreno i usrdno doživljavaju sebe kao jedine nosioce onoga što bismo mogli nazvati privatne religije. Ti ljudi su obično imali veliko iskustvo s jednom ili više svetskih religija i izabrali su da im se ne pridruže. Ne želeći da ih ignorišem, ali imajući potrebu da napravim razliku između njih i mnogo, mnogo tipičnijih ljudi koji se poistovećuju s određenom verom ili crkvom koja ima još mnogo pripadnika, zvaću ih *duhovni* a ne *religiozni* ljudi. Oni su, ako hoćete, počasni kičmenjaci.

Ima i mnogo drugih varijanti koje ćemo razmotriti nešto kasnije – na primer, ljudi koji se mole i veruju u delotvornost molitve ali ne veruju da se ta delotvornost usmerava preko neke sile, Boga, koji doslovno čuje molitvu. Razmatranje svih tih pitanja želim da odložim dok ne budemo imali jasniju predstavu o tome odakle su proistekla ta učenja. Tvrdim da se religija, kao osnovni fenomen, poziva na bogove koji predstavljaju stvarne subjekte u realnom vremenu i koji igraju glavnu ulogu u tome kako pripadnici religije razmišljaju o tome šta treba da čine. Ovde koristim teško odredljiv izraz „poziva se“ jer, kao što ćemo videti u jednom kasnijem poglavlju, uobičajena reč „verovanje“ obično iskrivljuje i prikriva neke od najzanimljivijih odlika religije. Da se provokativno izrazim, religiozno verovanje nije uvek *verovanje*. I zašto treba tražiti odobrenje natprirodne sile ili sila? Ta rečenica je uključena da bi se napravila razlika između religije i raznih vrsta „crne magije“. Ima ljudi – zapravo veoma malo ljudi, mada bi nas sočne urbane legende o „satanističkim kultovima“ navele da pomislimo drugačije – koji smatraju da mogu da upravljaju demonima s kojima prave neku vrstu nesvetog saveza. Ti (jedva postojeći) društveni sistemi se graniče s religijom, ali mislim da je prikladno izostaviti ih, jer se intuitivno užasavamo pomisli da ljudi koji se bave takvim besmislicama zaslužuju poseban status pobožnih. Ono na čemu se, po svemu sudeći, temelji široko rasprostranjeno poštovanje prema religijama svih vrsta, jeste osećaj da su religiozni ljudi dobronamerni, da se trude da vode moralno dobar život i da su iskreni u želji da ne čine zlo i da se iskupe za svoje prestupe. Neko ko je istovremeno toliko sebičan i toliko lakoveran da pokuša da napravi pakt sa zlim natprirodnim silama da bi u svetu nametnuo svoju volju, živi u svetu stripova i sujeverja i ne zaslužuje takvo poštovanje.<sup>5</sup>

### 3. Razbiti ili ne razbiti

*Nauka je kao brbljivica koja upropasti film tako što vam kaže kako se završava.*

– Ned Flanders (izmišljeni lik iz serije „Simpsonovi“)

Nalazite se na koncertu, zadivljeni i bez daha slušate omiljene muzičare na oproštajnoj turneji, a opojna muzika vas uzdiže i odnosi na neko drugo mesto... a onda zazvoni nečiji mobilni! I razbije čaroliju. Gnusan, pođao, neoprostiv čin. Taj neuviđavni kreten vam je upropastio koncert i ukrao dragocen trenutak koji se nikada ne može vratiti. Kako je zlobno razbiti nekome čaroliju! Ne želim da budem ta osoba s mobilnim telefonom, a i te kako sam svestan da će mnogima izgledati da prizivam upravo takvu sudbinu započinjući ovu knjigu.

Problem je što ima dobrih čarolija, ali ima i loših. Da je samo neki pravovremeni telefonski poziv mogao da prekine ono što se dešavalo u Džounstaunu u Gvajani 1978. godine kada je ludak Džim Džouns naređivao stotinama svojih začaranih sledbenika da izvrše samoubistvo! Da smo samo mogli da razbijemo čaroliju koja je navela japanski kult Aum šinrikjo da ispusti gas sarin u tokijski metro i ubije trinaestoro ljudi i povredi još nekoliko hiljada! Kad bismo samo mogli danas da smislimo neki način da razbijemo čaroliju koja mami hiljade siromašnih mladih muslimana u fanatične medrese gde se spremaju za život mučenika ubica, umesto da ih uče o savremenom svetu, o demokratiji, istoriji i nauci! Kad bismo samo mogli da razbijemo čaroliju koja uverava neke od naših sugrađana da im Bog zapoveda da dižu u vazduh klinike za abortus!

Religiozni kultovi i politički fanatici nisu jedini koji danas bacaju zle čini. Pomislite na ljude koji su zavisni od droga, ili kocke, ili alkohola, ili dečije pornografije. Njima je potrebna sva moguća pomoć, a sumnjam da je iko sklon da preko tih zanesenih ljudi baci zaštitni plašt i da nas opomene: „Psst! Nemojte da razbijete čaroliju!“ A može biti da je najbolji način za skidanje tih zlih čini da se začarana osoba upozna s dobrom čarolijom, božjom čarolijom, jevanđeljem. Možda jeste, a možda i nije. Trebalo bi pokušati da to saznamo. Kad smo već kod toga, možda treba da ispitamo da li bi svet bio bolje mesto kad bismo mogli da pucnemo prstima i da izlečimo i radoholičare – ali sad već ulazim u kontroverzne vode. Mnogi bi radoholičari ustvrdili da je njihova zavisnost bezopasna, da je korisna za društvo i za njihove voljene osobe, i insistirali da je, uostalom, njihovo

pravo da u slobodnom društvu idu gde god ih srce vodi dokle god to ne povređuje nikoga drugog. Načelo je neoborivo: mi drugi nemamo pravo da zadiremo u njihove privatne postupke *dokle god možemo da budemo sasvim sigurni da ne povređuju druge*. Međutim, sve je teže biti siguran kada je to tako.

Ljudi postaju zavisni od mnogih stvari. Neki misle da ne mogu da žive bez dnevnih novina i slobodne štampe, dok drugi misle da ne mogu bez cigareta. Po nekima život ne bi bio vredan življenja bez muzike, po drugima bez religije. Da li su to zavisnosti? Ili istinske potrebe koje treba da težimo da očuvamo gotovo po svaku cenu?

Na kraju moramo da dođemo do pitanja o vrhovnim vrednostima, a odgovor na njih ne bi moglo da pruži nikakvo ispitivanje činjenica. Umesto toga, ne možemo da uradimo ništa bolje no da sednemo i da zajedno promišljamo, što je politički proces međusobnog ubeđivanja i podučavanja koji možemo pokušati da sprovedemo s dobrim namerama. Ali, da bismo to učinili, moramo da znamo između čega biramo i treba da imamo jasan prikaz razloga koji se mogu ponuditi u korist i protiv različitih viđenja učesnika procesa. Oni koji odbiju da učestvuju (jer u svom srcu već *znaju* odgovore) predstavljaju, sa stanovišta nas ostalih, deo problema. Umesto da budu učesnici u našem demokratskom naporu da postignemo saglasnost među ljudima, oni sebe svrstavaju u skup prepreka kojima se treba pozabaviti, ovako ili onako. Kao i u slučaju „El Ninja“ i globalnog zagrevanja, nema svrhe pokušavati da se s njima raspravljamo, ali postoje svi razlozi da se marljivo proučavaju, sviđalo se to njima ili ne. Možda će promeniti mišljenje i ponovo se pridružiti našoj političkoj zajednici i pomoći nam u istraživanju osnova za njihove stavove i postupke, ali učinili oni to ili ne, na nama ostalima je da saznamo sve što možemo o njima, jer oni ugrožavaju ono što je *nama* dragoceno.

Krajnje je vreme da religiju kao svetsku pojavu podvrgnemo najintenzivnijem multidisciplinarnom istraživanju koje možemo da sprovedemo obraćajući se najboljim umovima planete. Zašto? Zato što je za nas religija previše važna da bismo i dalje malo znali o njoj. Ona utiče ne samo na naše društvene, političke i ekonomske sukobe već i na sam smisao koji nalazimo u životu. Mnogim ljudima, verovatno većini ljudi na Zemlji, ništa nije važnije od religije. Upravo iz tog razloga je neophodno da o njoj saznamo što više možemo. To je, ukratko, argument ove knjige.